

73 Fırka Hadisi “Allah’ın Geniş Rahmetini Daraltır” mı? Gazzâlî’nin *Faysalu’t-tefrika*’daki 73 Fırka Hadisine Yaklaşımı Üzerine Bir Analiz

Araştırma
Research

Kadir Gömbeyaz

Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam ve İtikadi İslam
Mezhepleri Anabilim Dalı
Associate Professor, Kocaeli University, Faculty of Theology, Department of
Islamic Theology and Theological Sects
Kocaeli, Türkiye

 kgombeyaz@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0002-5204-5564>

Sadiye Seymen

Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Kelam Bilim Dalı
M.A. Student, İstanbul 29 Mayıs University, Social Sciences Institute, Faculty of
Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Branch of Islamic Theology,
İstanbul, Türkiye

 sadiyeseymen1@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-0787-2309>

Yazarlar
Authors

Gömbeyaz, Kadir; Seymen, Sadiye. “73 Fırka Hadisi ‘Allah’ın Geniş Rahmetini
Daraltır” mı? Gazzâlî’nin *Faysalu’t-tefrika*’daki 73 Fırka Hadisine Yaklaşımı
Üzerine Bir Analiz”. *Tevilat* 1/2 (2020), 335-348.

 <https://doi.org/10.5281/zenodo.4660458>

Atıf
Cite as

Faysalu't-tefrika İmam Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) mezhep taassubunun çok yoğun olduğu ve tekfirin dışlayıcı bir silah olarak kullanıldığı bir dönemde tekfire bir ölçü getirmek, daha doğrusu sınırlarını önemli ölçüde daraltmak üzere kaleme aldığı bir eserdir. Bu eserinde naslara dair yapılan te'villerin tekfire konu olup olmadığını veyahut hangi durumlarda tekfire başvurulabileceğini tartıştığı bir bağlamda kendisine kadar gelen süreçte çoğu zaman diğer grupları dışlamak, hatta tekfir etmek ve hakikati yalnızca kendi grubuna inhisar etmek üzere kullanılan 73 fırka hadisine yeni bir yaklaşım getirmektedir. Gazzâlî burada hadisi daha önce örneği bulunmayan bir şekilde ele alır ve itikadi İslam fırkalarının birbirlerini tekfir ederken temel aldıkları bir hadisin bu kullanıma müsait olmadığını ve kendi ifadesiyle 'Allah'ın geniş rahmetini daraltmadığı'nı ispatlamaya girişir. İşte bu makale Gazzâlî'nin söz konusu hadis karşısında ilmî noktada haklı eleştirilere maruz kalabileceği farklı yaklaşımını, arkasındaki muhtemel saikleri ve hadis vesilesiyle çizdiği çerçeveyi tartışarak tahlil etmeye çalışmakta ve bu yaklaşımının kendisinden sonraki döneme tesirinin olup olmadığını sorgulamaktadır.

Özet

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Gazzâlî, *Faysalu't-tefrika*, 73 Fırka, tekfir, tezkîb, te'vîl.

Does the 73-Sects Hadith Narrow "the Broad Mercy of Allah"? An Analysis on al-Ghazzali's Approach to the 73-Sects Hadith in His *Faysal al-tafriqa*

Faysal al-tafriqa is a work written by al-Imam al-Ghazzali (d. 505/1111) to bring a measure to *takfir*, more accurately to narrow its limits as soon as possible, in a period when sectarianism was intense and *takfir* was used as an exclusionary tool. In this book, in a context in which he discusses whether the interpretations (*ta'wils*) made about the verses are the subject of *takfir* or in which cases one can be applied, he brings a new approach to the 73 sects hadith, which were used until his time to exclude other groups, even to declare the other groups as unbelievers, and to confine the truth only to his own group. There, al-Ghazzali treats it in an unprecedented way, and attempts to prove that the hadith on which different Islamic sects used to declare each other unbeliever and to narrow 'the broad mercy of Allah' in his own words was not suitable for this use. Here, this article tries to analyze al-Ghazzali's different approach towards the 73 sects hadith which may be subjected to justified criticisms at the scientific point, by discussing the possible motives behind this attempt and the framework it drew on through the hadith, and questions whether this approach has an impact on the period after it.

Abstract

Keywords: Kalam, al-Ghazzali, *Faysal al-tafriqa*, 73 sects, *takfir*, *takdhib*, *ta'wil*.

Giriş

'73 Fırka Hadisi' olarak meşhur olan; Yahudilerin 71, Hristiyanların da 72 fırkaya bölünüp her birinde bir fırka hariç tümünün cehennemlik olduğunu, İslam ümmetinin ise 73 fırkaya bölünüp biri hariç hepsinin cehenneme

gideceğini bildiren hadis rivayeti¹ hususen itikadî fırkaları ve görüşlerini ele alarak tasnif eden fırak türü eserlerin biçim ve muhtevasını şekillendirmiş² ve daha genel çerçevede kelamcılarının ve sair ulemanın kendi fırkasının ve diğer fırkalara bakışının temel referanslarından biri olmuştur.³ Hadisin özellikle ulemanın kendi fırkasının hadiste geçen kurtuluşa eren tek fırka (*el-fırkatü'n-nâciye*) ile eşlemesi ve diğer fırkaların da cehennemlik olduğu bildirilen *fırak-ı dâlle* olarak niteleyerek dışlamacı bir bakış tesis etmesinin dayanaklarından veya destekçilerinden biri olarak kullanıldığı görülmüştür. Örneğin Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-8) 73 fırka hadisinin açıklanması sadedinde kurtuluşa eren tek fırka ile cehenneme gidecek olan diğer 72 sapkın fırkanın kimler olup görüşlerinin neler olduğunu ortaya koymak üzere kaleme aldığı fırak eseri *el-Fark beyne'l-fırak*'ta fırka-i nâciye olan Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re'y'den oluşan Ehl-i Sünnet'in dışında kalan Hâvaric, Şia, Mu'tezile, Mürcie gibi fırka mensuplarının Müslüman mezarlığına gömülme, Müslümanlarla birlikte savaştıkları takdirde ganimetten pay alma gibi bazı hususlarda İslam ümmetinden sayılırken cenaze namazının kılınmaması, arkasında namaz kılınmaması, kestiğinin helal olmaması, Sünnî biriyle evlenmesine izin verilmemesi gibi hükümlerde de İslam ümmetinden sayılmayacağını belirtir.⁴ Yine Şehristânî (ö. 548/1153), her aklî meselede tek bir doğru bulunduğu için bütün meselelerde hak ve doğrunun tek bir fırkanın nezdinde olması gerektiği tespitini 73 fırka hadisini referans göstererek temellendirmektedir.⁵ Buna göre hakikatin ölçütü, fırka-i nâciye olarak belirlenen tek bir fırka olmaktadır.

Yukarıda örnekleri verildiği üzere 73 fırka hadisinin referans kaynağı olarak kullanıldığı mezhep inhisarcılığı ve diğer mezheplere yönelik dışlamacı bakış öyle bir noktaya gelmiştir ki bir başka mezhep şöyle dursun Kuzey Afrika ve Endülüs'teki bazı Eş'arî ulema, İmam Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâu ulûmi'd-dîn* başta olmak üzere bazı kitaplarında yer alan birtakım görüşleri sebebiyle fırka-i nâciye olan Eş'arîlikten çıktığını ve küfre düştüğünü söyleyip kitaplarının yakılması fetvasını verebilmiştir.⁶ Nitekim Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*'da söz konusu kişilerin Eş'arîlikten bir karış dahi ayrılmayı küfür olarak gördüklerine işaret eder.⁷ Gazzâlî bizzat kendisinin de muzdarip olduğu

¹ Bk. Tirmizî, “İman”, 18; İbn Mâce, “Fiten”, 17; 73 Fırka hadisinin farklı mezhebî literatürlerdeki tüm rivayet formlarının tespit ve tahricini yapan, isnad tetkiki ve metin tahlilini gerçekleştiren önemli bir doktora tezinin kitaplaşmış şekli için bk. Muhammed Emin Eren, *Hadis, Tarih ve Yorum: 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2017).

² Buna dair bk. Kadir Gömbeyaz, “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 147-160; a. mlf., *İslam Literatüründe İtikadî Fırka Tasnifleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 30-56.

³ Bu durumun tespiti ve örnekleri için bk. Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı* (İstanbul: Nun Yayıncılık, 1996).

⁴ Abdülkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beirut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1995), 14.

⁵ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Emîr Ali Mehnâ & Ali Hasen Fâ'ûr (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993), 1/19.

⁶ Tâcüddîn Ebû Nasr 'Abdulvehhâb b. Ali es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ* (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, ts), 4/122-132.

⁷ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka* (Beirut: Dâru'l-Minhâc, 1438/2017), 45-46.

mezhep taassubu ve tekfir ithamı karşısında bu eseri ile küfrün/kâfir sayılmanın sınırını belirlemeye, daha doğrusu bunu olabildiğince zorlaştırmaya çalışmıştır. Bu bağlamda itikadî fırkaların birbirilerini tekfir etmelerine meşruiyet sağlama amacıyla referansta bulunduğu 73 fırka hadisine dair Gazzâlî, kendisinden önce herhangi bir yerde rastlanmayan dikkat çekici bir açıklamaya girişmekte olup onun bu girişimi tahlil edilmeyi hak etmektedir.

1. Gazzâlî'nin *Faysalu't-tefrika*'da 73 Fırka Hadisine Yaklaşımı

Faysalu't-tefrika, Gazzâlî'nin bizzat kendi ifadesiyle bir grup "hasetçi"nin kendi eserlerinde geçmiş âlimlerin ve Eş'arî mütekellimlerin görüşlerine muhalif şeyler olduğu için eserlerini karaladıklarına dair haberleri duyup da üzülen ve kendisinin de değer verdiği anlaşılan bir genci teselli maksadıyla ve söz konusu bu durumu vesile kılarak küfrün/kâfir olmanın sınırını tayin etmek üzere yazdığı eseridir. Bu eseri ömrünün son 4-5 yılı içerisinde kaleme aldığı düşünülmektedir.⁸ Gazzâlî'nin bu eserde bahsettiği kitaplarını karalayan, kendisini tekfir eden kişiler küfrü bir mezhebe, daha net bir ifadeyle Eş'arîliğe herhangi bir görüşte muhalefet etmekle eşleyen kişilerdir. Gazzâlî, bu eserinde kendi mezhebi dışındaki diğer mezhepleri sırf farklı görüşü benimseyenler diye tekfir edebilen bu kişilere karşı tekfirin hangi şartla yapılacağını ortaya koymaya daha doğrusu tekfirin uygulama şartlarını olabildiğince daraltmaya çalışmaktadır. Buna göre dinin üç ana esası olan uluhiyet, nübüvvet ve âhîret inançları ile ilgili bir icma ve mütevatir bir haberin bulunmadığı meselelerde açık ve kat'î bir anlam içermeyen naslara dayalı olarak yapılan hiçbir te'vîl, tekfîre gerekçe olamaz. Bu te'vîlleri sebebiyle Havâric, Şîa, Mu'tezile, Mürcie gibi fırkalar olsa olsa hatalı te'vilde bulunmalarından dolayı *dalâlet*, daha önce Selef'in dile getirmediği yeni bir görüş ileri attıkları için de *bid'at* ehli sayılabilir, ancak tekfir edilemez. Gazzâlî bu temel esası ortaya koyup temellendirmesini yaptıktan sonra kendi dönemindeki bazı yanlış tutumları da eserine taşır. İşte bunlardan biri daha önce dikkat çekildiği üzere "kelam ilmini kendileri gibi bilmeyen ve şer'î inançları da kendi yazdıkları delillerle kavramayan kimseleri" tekfir eden bazı kelimelilerdir. Gazzâlî "insanların en aşırı gidip haddi aşanları" olarak nitelediği ve "Allah'ın geniş rahmetini daralttıkları"ni söylediği bu grubun yanlışlığını ortaya koyduktan sonra tam da bu noktada kendisine yöneltilebilecek muhtemel bir itirazı dile getirir. Bu da aslında bu daraltmanın

⁸ İmam Gazzâlî *Faysalu't-tefrika*'yı *İhyâ*'dan hemen sonra, yine inziva dönemi içerisinde yazmıştır. Krş. Mustafa Çağrıncı, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/493; Frank Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefî Kelâmı*, çev. İbrahim Halil Üçer & Muhammed Fatih Kılıç (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012) 178. Watt, Gazzâlî'nin inzivaya çekildiği tarihleri h. 1095-1106 yılları arası olarak tespit eder; bk. W. Montgomery Watt, *Müslüman Aydın: Gazzâlî Hakkında Bir Araştırma*, çev. Hanifi Özcan (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017) 161; Sabri Orman, *Gazali, Hakikat Araştırması Felsefe Eleştirisi, Etkisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986) 57-58. *Faysalu't-tefrika*'yı Almanca'ya çeviren ve Gazzâlî üzerine çalışmaları ile bilinen Frank Griffel bir çalışmada Gazzâlî'nin *Faysal*'ı 504/1110 yılında yazdığını belirtmekte, ancak bu tespite dair herhangi bir delil ileri sürmemektedir; krş. Griffel, "Hoşgörü ve Dışlama: Şâfiî ve Gazzâlî'nin Mürted Konusundaki Görüşleri", çev. Şükrü Selim Has, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (2006), 292, dn. 56.

kelamcılardan değil “âdemoğullarından her bin kişinin dokuz yüz doksan dokuzunun cehenneme gideceği”ni ve “73 fırkaya ayrılacak İslam ümmetinden yalnızca bir fırkanın kurtuluşa ereceği”ni söyleyen Hz. Peygamber’den kaynaklandığıdır.⁹ Gazzâlî öncelikle mevhum itiraz bağlamında dile getirdiği 73 fırka hadisi ile alakalı olarak bu hadisin rivayet formlarının farklılık arz ettiğini dile getirir. Buna göre “bunlardan yalnızca biri kurtulacak” şeklindeki meşhur rivayetin yanı sıra onunla anlam bakımından zıt iki farklı rivayet formunu daha gündeme getirmektedir. Bunlar genellikle zayıf ve uydurma hadisleri derleyen veya içeren eserlerde nakledilen “sadece tek bir fırkanın *helâk olacağı*”¹⁰ ile “Zenâdika/Zındıklar hariç tüm fırkaların cennette olacağı”¹¹ şeklindeki rivayetlerdir.

Gazzâlî hadisin bu üç farklı rivayet formunun hepsinin de sahih olabileceğini söyleyip telife girişir. Buna göre İslam ümmetinin bölüneceği 73 fırkadan bir fırka (*fırka-i nâciye*) ahiret ahvalinin hiçbir sıkıntısına uğramadan, af ve şefaate de muhtaç kalmadan doğrudan cennete girecektir. Bir fırka da helâk olacak yani ebediyyen cehennemde kalacaktır. Arda kalan diğer fırkalar ise öyle ya da böyle hesabın ve ahiret ahvalinin sıkıntısını çeken, bazıları şefaate ile kurtulan, bazıları ise günahı ve bid’ati kadar cehenneme girip en nihayetinde cehennemden çıkması mukadder olan günahkârlar ile te’vilde hata yapan dalâlet ve bid’at fırkalarıdır. Bunlar Mürcie, Şia, Mu’tezile gibi fırkalar. Böylece bu fırkalar her ne kadar dalâlet ve bid’at fırkaları olsa da İslam ümmeti içerisinde oldukları ve en nihayetinde belli bir süre cehennemde kaldıktan sonra cennete gireceklerdir. Yani kelam ilmini ve şer’î delilleri kendileri gibi bilmeyen herkesi tekfir eden kelamcılar aksine Hz. Peygamber’in îrad ettiği bu hadis Allah’ın geniş rahmetini daraltmamaktadır. Ancak bu geniş rahmet, Gazzâlî’ye göre, haşrin cismanîliği ile Allah’ın cüziyatı bilemeyeceği görüşlerini benimseyen, Hz. Peygamber’in açıkça aksini haber vermesine rağmen tıpkı başkalarının arasını düzeltmek için yalan söyleyenler gibi ‘avamın maslahatını gözeterek hakikati söylememiştir’ diyerek Hz. Peygamber’in de gerçeği

⁹ Gazzâlî, *Faysalu’t-tefrika*, 100.

¹⁰ Bu rivayet, coğrafyacı Şemseddîn el-Makdisî/el-Mukaddesî (ö. 380/990) tarafından ilginç bir bağlamda zikredilmektedir. Müellif, icthadda bulunan her müçtehidin icthadında isabetli olup olmadığı meselesi bağlamında Kerrâmiyye ile Mürcie’den bir grubun zındıklar hariç her müçtehidin ister akaide isterse de fıkha dair yaptığı icthatlarda isabet ettiğini savduğunu, bunu da “tek bir fırkanın helak olacağı” rivayetiyle; aksi görüşte olanların yani yalnızca tek bir müçtehidin isabet edeceğini düşünenlerin de “tek bir fırkanın kurtulacağı” şeklindeki rivayeti delil olarak getirdiğini belirtir. Ona göre ikinci rivayet daha meşhur olmakla birlikte ilk rivayetin isnadı daha sahihtir; bk. Şemseddîn Muhammed b. Ahmed el-Makdisî/el-Mukaddesî, *Ahsenü’t-tekâsîm fi ma’rifeti’-ekâlim*, thk. M. J. De Goeje (Leiden: Brill, 1906), 39. İlk rivayeti sahih görmekte birlikte müellif bu iddiasına dair bir delil sunmamaktadır.

¹¹ Bu rivayet, Eren’in tespitine göre, Ukaylî’nin (ö. 322/934) *ed-Du’afâu’l-kebir*’inde geçmektedir. Bunun dışında “zenâdikanın Kaderiyye olduğu”nu belirten bir başka rivayet formu da yine Ukaylî’nin *ed-Du’afâu’l-kebir*’inde, İbn Adiyy’in (ö. 365/976) *el-Kâmil fi du’afâi’r-ricâl*’inde ve İbnü’l-Cevzî’nin (ö. 597/1201) *el-Mevzû’ât*’ında geçmektedir; bk. Eren, *Hadis, Tarih ve Yorum*, 111-112. Bunların dışında rivayete ayrıca Gazzâlî’nin çağdaşı Şîrûye b. Şehredâr ed-Deylemî’nin (ö. 509/1115) *Firdevsü’l-ahbâr*’ında da rastlamaktayız; bk. Şîrûye b. Şehredâr ed-Deylemî, *el-Firdevs bi-me’sûri’l-hitâb*, thk. Saîd b. Besyuni Zaglul (2. Bs., Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1986), 2/63.

söylemediğini kabul ederek onu tekzîb eden “mukayyet zındıklar”ı yani Müslüman filozofları kapsayacak kadar ileri boyutta değildir.¹²

2. Gazzâlî'nin Yaklaşımının Anlamı Üzerine

73 fırka hadisi tıpkı ‘daha önce Yahudiler ve Hristiyanlar’da olduğu gibi siz de bölünmeyin’ uyarısı yapan âyetlerde olduğu üzere Müslümanların başına gelecek fırkalara bölünme tehlikesine dikkat çeken ve buna fırsat verilmemesi için olabildiğince dikkatli olunmasını ve bu uğurda gayret gösterilmesini talep eden bir anlamda¹³ okunmak yerine “bütün fırkaların cehennemlik olup tek bir fırkanın kurtulacağı” kısmına odaklanılmış ve hangi fırkanın kurtuluşa erecek olduğunun tespiti zemininde değerlendirilmiştir. Kurtuluşa eren fırka belli olduktan sonra ümmetin pek çok fırkaya bölünmüş olması rahatsız edici olmamıştır. Üstelik bir fırka dışındaki tüm fırkaların “cehenneme gidecek” olması onlar hakkında istenildiği kadar ileriye götürülebilecek “ötekileştirici” bir söylemi beslemiştir.¹⁴ Bunun yansımalarını sadece Sünnî geleneğe değil pek çok mezhebin literatüründe görmek mümkündür. Öte yandan İslam toplumunu zihninde kelimâ tartışmalar ekseninde oluşan farklı görüş ve gruplar üzerinden anlamlandıran kelamcıların hususen bu hadise yönelip hadisteki “fırka” kelimesinden herhangi bir sebeple toplumun ana gövdesinden ayrırlıp birliği zedeleyen her türlü grubu değil aslında Hz. Peygamber’den

¹² Bk. Gazzâlî, *Faysalu't-tefrika*, 80-81. Burada zâhiri açık olmayan ve üzerinde ne icma ne de mütevatir bir haber bulunmayan bir meselede te'vîl yapmanın tekfir kapsamında değerlendirilmeyeceğini belirten Gazzâlî'nin Müslüman filozofları tekfir etmesi İbn Rüşd'e göre (ö. 595/1198) doğru bir tutum değildir. Zira âlemin ezeliği meselesinde onun hudûsunu kabul eden kelamcılar da aslında nassın zâhirinde olmayan bir tevilde bulunmaktadır; İbn Rüşd, *Felsefe, Din ve Te'vil: Faslu'l-makâl fi takriri mâ beyne's-şer'î'a ve'l-hikme mine'l-ittisâl*, nşr, cev. ve inceleme: Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 39-40. Gazzâlî'nin te'vîlin tekfir gerekçesi olamayacağını söylediği halde Müslüman filozofları tekfir etmesinin bir çelişki olduğuna dair bir değerlendirme için bk. Ömer Bozkurt, “Gazali ve İbn Rüşd'de Dışlayıcı Bakış ve Temelleri (Eleştirel Bir Yaklaşım)”, *Kaygı: Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 20 (2013), 205; Gürbüz Deniz de Gazzâlî'nin teoride ortaya koyduğu hususu filozoflar söz konusu olduğunda pratiğe dökme noktasında kelamcı kisvesine büründüğünü belirtir; bk. Deniz, “Gazzâlî'yi Anlamanın Usûlü”, *Vefatının 900. Yılı Anısına Büyük Mütefekkir Gazzâlî* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 37. Ancak kanaatimize göre, her ne kadar İbn Rüşd, Gazzâlî'nin filozofları tekfir ettiği üç meselenin 'te'vîl' kabilinden olduğunu ve Gazzâlî'nin tam olarak onların ne dediğini anlamadığını düşünse de Gazzâlî açısından Müslüman filozofların yaptığı şey, nassta açık ve kesin bir anlam bulunmadığında nasıl anlaşılması gerektiği konusunda varlık hiyerarsisini dikkate alarak te'vilde bulunma şeklinde bir ameliye değildir. Filozoflar, ona göre, naslara daha en başından gerçeğin avama yönelik olarak gizlendiği metinler tarzında bakmakta, nassın anlamını bulma gibi bir gayret içerisine girmemektedir. Onlar bu dairenin tamamen dışında bir anlam tesisi içerisindedir. Nitekim Gazzâlî göre, haşrin cismanî olacağı nasların zahirinde son derece açık bir biçimde ifade edilmesine rağmen cismanî olamayacağını söylemeleri bir te'vîl değildir. Zira onlar daha en başından avama yönelik olduğu için nassların hakikatın ne olduğu bilgisinin aranacağı bir yer olmadığı kanaatindedirler.

¹³ Krş. Ahmet Keleş, “73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme”, *Marife* 5/3 (2005), 43; Mehmet Kubat, “73 Fırka Hadisi'ni Yeniden Düşünmek”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2012), 10.

¹⁴ Eren'in de işaret ettiği üzere bu tür bir bakışının müsebbibi tek başına 73 fırka hadisi değildir. Bu hadis olmasa bile benzer yaklaşımlar yine olacaktı. Bu hadis bu tavrı “besleyen ve derinleştiren en önemli rivayetlerden biri”dir; Eren, *Hadis, Tarih ve Yorum*, 21.

sonraki dönemlerde ortaya çıkan birtakım meseleler üzerindeki tartışmalar sonucu farklılaşan ve kendi görüşlerini destekleyeceğini düşündükleri naslardan tevîl yoluyla görüş elde ederek akaidini oluşturan kelimeler mezheplerini anladığını belirtmek gerekir. Sonraki süreçte bu meseleler iman ya da küfrün ölçüsü kabul edilmiştir. Kendisinden bir asır önce yaşamış mezhepdaşı Abdülkâhîr el-Bağdâdî’nin daha önce de bahsedildiği üzere kelâmî ayrışmaları dünyada iken bile mümin muamelesi yapıp yapılmamasına konu edinmesi düşünüldüğünde Gazzâlî’nin *Faysalu’t-tefrika*’da attığı adımın toplumsal birliklilik anlamında ne denli kritik ve değerli olduğu anlaşılmaktadır.

Gazzâlî’nin “bir fırka dışında tümünün cehennemlik olduğu” şeklindeki 73 fırka hadisinin meşhur rivayeti ile yetinmeyip onunla anlam olarak çelişen iki farklı rivayeti daha gündeme getirmesi; üç rivayetin de sahih sayılabileceğini ve telif edilebileceğini söyleyerek aslında hadis ilmi tekniği ve kuralları açısından biraz zorlama¹⁵ bir tavır sergilemesi daha önce ve hatta daha sonra bile örneği görülmeyen ilginç ancak bilinçli bir tercihtir. Zira o, *Faysalu’t-tefrika*’yı İslam akaidinin üç aşlında (uluhiyyet-nübüvvet-ahiret) anlamı açık ve kesin naslarla ilgili icma ve/veya tevâtürün bulunmadığı naslarda te’vîle müsait olmalarından dolayı ortaya konulan farklı te’vîller sebebiyle ayrışan İslam fırkalarının tekfir edilmemesi gerektiğini ortaya koymak üzere kaleme almıştır. 73 fırka hadisinin meşhur rivayetinde kurtuluşa erecek tek fırka dışındaki tüm fırkaların cehennemlik olduğunun bildirilmesi onların cehennemde bir süreliğine mi yoksa ebedi olarak mı kalacaklarını açıklığa kavuşturmamakta ve ister istemez akla onların küfre düşüp düşmedikleri sorusunu getirmektedir. Bu nedenle Gazzâlî’nin “tek bir fırkanın helâk olacağı”nı söyleyen rivayet formunu gündeme getirmesi anlamlı olmaktadır. Böylece bu fırkalar helâk olacak yani ebedî cehennemde kalacak olan tek fırka gibi olmayıp bir süreliğine cehennemde kalıp daha sonra oradan çıkarak cennete gideceklerdir. Bu şekliyle Mürcie, Şia, Mu’tezile gibi fırkalar İslam ümmeti içerisinde olup en nihayetinde cennete gidecek fırkalar olmaktadır. Fakat geriye helâk olacağı bildirilen tek fırkanın kim olduğu sorusu kalmaktadır. Burada da Gazzâlî üçüncü rivayet formunu yani “zenâdika dışında hepsinin kurtulacağı” rivayetini masaya koymaktadır. Burada zenâdikadan İslam’ı ve Hz. Peygamber’in hakikat değerini inkâr eden mutlak zındıkları kastetmemektedir. Zira 73 fırka Hz. Peygamber’in “ümmetim” dediği topluluk zımınında olacaktır. Bu sebeple İslam ümmetine mensup olmakla birlikte helâk yani ebedi cehennemlik olacak tek fırka onun “mukayyet zındıklar” olarak adlandırdığı Hz. Peygamber’in peygamberliğini tasdik ettikleri için İslam ümmetine dâhil olan fakat Hz. Peygamber’in getirdiği inançlarda avamın maslahatını gözeterek gerçeği söylemediğini söylemek suretiyle onu “tekzîb” eden İslam filozoflarıdır.¹⁶ Gazzâlî’nin daha önce

¹⁵ Eren, Gazzâlî’nin yaklaşımını hadis ilmi ve tekniği açısından “zorlama ve ilmî bir temelden yoksun” olarak niteler; bk. Eren, “Bir Hadis Beş Yorum: 73 Fırka Hadisine Farklı Bazı Yaklaşımlar”, *İslâmî Araştırmalar* 29/2 (2018), 343.

¹⁶ Bu noktada Gazzâlî’nin “mukayyet zındık” olarak belirlediği ve küfre düşüp ebedi cehennemlik olacaklarını söylediği tek İslam fırkasının İslam filozofları olmayıp Mu’tezile olduğu şeklindeki değerlendirme bir zühul eseri olmalıdır; krş. Eren, “Bir Hadis Beş Yorum”, 342-343. Muhtemelen bu karışıklığın sebebi Gazzâlî’nin İslam filozoflarının ‘mutlak zındıklıkla Mu’tezile

Tehâfütü'l-felâsife'de ortaya koyduğu İslam filozoflarının küfre düştükleri tespitini *Faysalu't-tefrika*'da da sürdürdüğü görülmektedir. Nitekim eserinin tam adının *Faysalu't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka* (İslam ile Zındıklık Arasındaki Ayrımın Ölçütü) olması da bu duruma işaret etmektedir.¹⁷

Gazzâlî her ne kadar "Zenâdika dışında tüm fırkaların kurtuluşa ereceği"ni bildiren rivayeti hususen İslam filozoflarını kurtuluş daresi içerisine almamak amacıyla gündeme getirmiş olsa da gerek *Faysalu't-tefrika*'da gerekse de dile getirdiği 73 fırka hadisinin rivayet formlarında birincil amacı Eş'arîlik dışında kalan diğer İslam fırkalarının tezkîb içerisinde olmayıp te'vîl sebebiyle farklılaştıkları için kâfir olarak itham edilmesinin önüne geçmek¹⁸ ve Eş'arîliğin hakikatin ölçüsü kılınması şeklindeki mezhep taassubu ve inhisarcılığına müsaade etmemektir. Hatta onun bunu yaparken kurtuluşa eren fırkayı Eş'arîlik olarak belirlemeyip genel-geçer ilkeler ortaya koymaya çalışması önemlidir. Bu noktada onun "hakikatin belli bir kişiye has kılınamayacağı, bunu söyleyenin küfre ve çelişiye en yakın kişi olacağı"¹⁹ şeklindeki ifadesi de dikkat çekicidir. Zira hakikati kişiye endeksleyen kimse, taklit ettiği kişiyi en küçük hatalardan bile korunmuş olan peygamber mertebesine çıkarmakta, böylece bu bakışı ile *küfre*; öte yandan her ilim ehli düşünmeyi zorunlu kılıp taklidi yasaklamışken belli bir kişinin körü körüne taklidini savunmak suretiyle de *çelişiye* yaklaşmaktadır. Aslında Gazzâlî'nin bu ifadeleri bir adım ötede Şehristânî'nin ileri sürdüğü "bütün meselelerde hak ve doğrunun tek bir fırkanın nezdinde olması" şeklindeki görüşüne karşıt olarak "hakikatin ölçüsü belli bir fırka olamaz" biçimine evrilmeye müsaittir. Ancak Gazzâlî'den bunu en azından kendi mevcut bağlamı içerisinde beklememek gerekir. Zira Eş'arîlikten bir karış dahi ayrılmayı küfür sayan kimselerin bulunduğu bir ortamda hakikatin belli bir kişi veya zümre ile özdeşleştirilemeyeceğini söylemek bile ciddi bir adımdır. Bu noktada Gazzâlî'nin diğer itikadî fırkaları yanlış te'vîller yapmak suretiyle *dalâlet* ve yeni görüşler ileri sürmeleri bakımından da *bid'at ehli* olarak tanımlamasını yadırgamamak gerekir. Gazzâlî'nin Hâricîler, Şîa, Mu'tezile, Mürcie gibi fırkaları te'vîlde hata yapan, bu sebeple de küfre düşmeyen fırkalar olarak niteleyip bir süre cehennemde cezalandırılırsalar bile en sonunda cennete gideceklerini söylemesi ve tekfir gibi İslam ümmetinin birliğini parçalayan bir silahın mümkün olduğunca kullanılmamasını vurgulaması aslında farklı

arasında bir mertebede buldukları ve yöntem olarak Mu'tezile'nin filozoflara yakın oldukları şeklindeki ifadesidir; bk. *Faysalu't-tefrika*, 80. Ancak Gazzâlî, ifadenin devamında Mu'tezile'nin filozoflar gibi bir mazerete binaen Hz. Peygamber'i tezkîb etmediklerini belirterek; Mu'tezile'nin te'vîl yaptığının ancak filozofların te'vîl sınırlarını aştığını vurgular; a.y. İlerleyen satırlarda da rivayette geçen 'bu ümmetin zındıkları'ndan kastedilenin filozoflar olduğu tezini işlemektedir; *age*, 80-81.

¹⁷ Sherman A. Jackson, *On The Boundaries of Theological Tolerance in Islam* (Oxford: Oxford University Press, 2002), 56.

¹⁸ Jackson, *On The Boundaries of Theological Tolerance in Islam*, 43.

¹⁹ Gazzâlî, *Faysalu't-tefrika*, 52.

mezheplerin bir arada yaşamasına imkân sunan²⁰ bir vasatın oluşmasına yönelik önemli bir adımdır.²¹

Gazzâlî'nin *Faysalü't-tefrika*'da 73 fırka hadisinin üç farklı rivayet formunu uzlaştıran çabasının kendisinden sonraki dönemde pek tekrar edilmediğini belirtmek gerekir. Ancak bunun istisnaları da mevcuttur. Örneğin Adudüddîn el-İcî'nin *el-Akâid*'i üzerine Devvânî'nin yazdığı şerhe hâşiye yazar Yûsuf el-Karabâğî (ö. 1035/1626) hâşiyesinde bizzat Gazzâlî'nin *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka* adlı eserinin ismini zikrederek 73 fırka hadisinin üç farklı rivayet formunu verir ve bunların tümünün sahih olabileceğini belirtir; akabinde Gazzâlî'nin yorumlarını aktarır.²² Karabâğî'nin ifadelerini nakleden Ebu'l-Mehâmid el-Çorumî (ö. 13./19. yy) de yapılan bu naklin doğruluğunu kabul ettikten sonra bunun meşhur rivayetin sahih olmadığını göstermediğini belirtir.²³

Gazzâlî'nin *Faysal*'daki bazı ifadelerini ve 73 fırka hadisine dair yaklaşımını büyük oranda alıntılamanın bir başka isim Maveraünnehir'den Anadolu'ya göç edip vefat edinceye dek Lârende'de (Karaman) ikamet eden Alaeddîn Ali b. Yahya es-Semerkandî'dir (ö. 860/1456). *Bahru'l-ulûm* isimli tefsirinde Câsiye Suresi 45/31. âyetinin²⁴ tefsiri bağlamında Semerkandî, kendisine peygamber daveti ulaşmayan kimselerin durumunu ele alır ve Gazzâlî'nin *Faysal*'daki görüşlerini isim vermeksizin aktarır. Bu bağlamda insanları tekfir etmekten sakınmak gerektiğini belirtir ve Gazzâlî'nin andığı "bizim kitaplarımızda yazılı olan delillerle şer'î akideleri bilmeyen kimse kâfirdir" diyen kelamcı zümresini konu edinir. Bunların Allah'ın kulları üzerine olan geniş rahmetini daralttığına altını çizer. Tam da burada 73 fırka hadisinin

²⁰ Ahmet Mekin Kandemir, "Te'vil ve Tekfir Kuramı Çerçevesinde Gazzâlî'nin Toplumsal Barışa Katkısı", *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/2 (2017), 360.

²¹ Nitekim Kandemir, Gazzâlî'nin diğer fırkaları kâfir olarak görmese bile dalâlet ve bid'at fırkaları olarak nitelmesini haklı olarak "ötekileştirmenin ve dışlamanın başka bir yöntemi olarak tartışılması gereken bir konu" şeklinde nitelendirmektedir; Kandemir, "Te'vil ve Tekfir Kuramı Çerçevesinde Gazzâlî'nin Toplumsal Barışa Katkısı", 356, dn. 71. Ancak Gazzâlî'nin *Faysal*'daki temel odağı diğer itikadî fırkaların te'vil eksenli farklılaşmalarının küfür olarak nitelendirilmemesidir. Onun kendi vasatında bu fırkaları kâfir olarak görülmeğe çıkarması bile büyük bir adımdır. Onların dalâlet ve bid'at akımları olarak bile görülmeyip İslam'a zenginlik katan farklı yorumlar olarak görülmesi hem Gazzâlî'nin yaşadığı dönem ve muhitinde hem de muhtemelen bizzat Gazzâlî'de karşılık bulamayacağımız anakronik bir beklenti olacaktır.

²² Yûsuf b. Muhammed Can el-Muhammedşâhî el-Karabâğî, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâidi'l-Adudiyye*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, 2179, 126b-236b, 129a-b. Devvânî'nin *Şerh*'i üzerine nispeten geç dönemde Cemâleddin Efgânî ve/veya Muhammed Abduh tarafından yazılan bir ta'likâtta müellif her ne kadar Gazzâlî'nin ismini zikretmeğe de "helak olacak fırkanın tek bir fırka olduğu" rivayetini gündeme getirmektedir. Ona göre hadiste kurtuluşa ereceği bildirilen fırkanın 'ben ve ashabımın yolu üzere olanlar' şeklinde tanımlanması oldukça belirsiz bir nitelendirir ve birçok farklı şekilde yorumlanabilir. Üstelik her fırka kendisini Kur'an, sünnet ve icma ile temellendirmektedir. İşte bu noktada Efgânî/Abduh 'helak olacak fırkanın tek bir fırka olduğu' şeklindeki rivayetin kendisini sevindirdiğini belirtmektedir; bk. Cemâleddin el-Efgânî & Muhammed Abduh, *et-Ta'likât alâ Şerhi'd-Devvânî li'l-Akâidi'l-Adudiyye*, thk. Seyyid Hâdî Hüsrevşâhî (Kahire: Mektebetü's-Şurûk'd-Düveliyye, 1423/2020), 160.

²³ Ebu'l-Mehâmid Ömer el-Çorumî, *el-Urvetü'l-münciye fi'l-fırkati'n-nâciye*, thk. Kadri Önemli (yy: yy, ts), 24.

²⁴ "İnkâr edenlere gelince, onlara şöyle denir: 'Âyetlerim size okunmuştu da sizler büyüklük taslamış ve günahkâr bir kavim olmuş değil miydiniz?'"

'zındıklar dışında ümmetin tümünün cennette olduğu" ile "ümmetten bir grubun yalnızca helak olacağı" rivayetlerini zikreder. Ancak zındıklardan kastedilen grubun kimliğini açıklamaz.²⁵ Alâeddîn es-Semerkindî'nin bu ifadelerini meşhur Osmanlı müfessiri İsmail Hakkı Bursevî yine aynı âyetin tefsirinde Alâeddîn es-Semerkindî'nin ismini vererek alıntılar. Ancak Bursevî'ye göre zındıklar zamanın sonsuzluğunu kabul ederek ahireti inkâr eden kimselerdir.²⁶

Modern dönemde yeni bir kelimanın tesisi amacıyla birtakım eserler kaleme alan önemli isimlerden biri olan Şiblî Nu'mânî (ö. 1914) Gazzâlî üzerine yazdığı eserinde onun *Faysalu't-tefrika*'da ortaya koyduğu yaklaşımı son derece değerli bulur. İtikadî fırkaların birbirine karşı tekfir silahını kullanırken dayandığı 73 fırka hadisinin 'biri dışında hepsinin cehennemlik olduğu' şeklindeki meşhur rivayet formuna Gazzâlî'nin getirdiği tevîl sebebiyle ayrışan itikadî fırkaların kâfir olmadıkları ve ebedi cehennemde kalmayacakları yönündeki yorumunu aktarır.²⁷

Gazzâlî sonrasında hadisin "biri dışında hepsi cehennemdedir" şeklindeki formu genel olarak tercih edilmeye devam etmiş, diğer rivayet formları yukarıda zikrettiğimiz birkaç örnek dışında pek gündeme getirilmemiştir. Ancak yine de Gazzâlî'nin ortaya koyduğu anlayışın tesirini görmek mümkündür. Örneğin Ehl-i Sünnet itikadına bağlılığı hususen önemli gören İmam Rabbanî (ö. 1034/1624) 73 fırka hadisine dair bir soru bağlamında meşhur rivayeti esas almakta ve rivayetteki "biri dışında hepsi cehenneme girecektir" ifadesiyle cehenneme gideceği kastedilen zümrelerin ebedi cehennemde kalmayacağını, itikatlarındaki "çirkinlik" miktarınca azap çekeceklerini belirtmektedir. Çünkü ona göre iman sahibi kimseler bir kafir gibi ebedi cehennem azabı çekmeyecek, belli bir süre sonra buradan çıkıp imanlarının karşılığını görmek üzere cennete girecektir. Hadiste ümmetin içerisinde olan ve cehenneme gidecek fırkalardan istisna edilen fırkanın mensupları ise itikatları sayesinde cehennem azabı çekmeyecekler²⁸ ve "felah"a

²⁵ Alâeddîn Ali b. Yahya es-Semerkindî, *Bahru'l-ulûm fi tefsîri'l-Kur'ân (cilt 2)*, Kayseri Râşid Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, 39, 483b-484a.

²⁶ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'an, nşr. Halil Eser* (İstanbul: Mektebetu Eser, 1969), 8/455.

²⁷ Mevlânâ Şiblî Nu'mânî, *Gazzâlî*, çev. Yusuf Karaca (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2008), 208. Şiblî Nu'mânî'ye göre Gazzâlî'nin gayret ve çabaları ile daha önce birbirlerini tekfir eden Eş'arîler ve Hanbelîler arasındaki husumet azalmış, hatta birkaç mesele hariç sarmaş dolaş olmuşlardır. Yine Bağdat'ta 503 yılında Sünnîler ile Şîîler arasında bir uzlaşma gerçekleşmiştir; bk. *age*, 212. İbnü'l-Esîr 502 senesinde Sünnîler ile Şîîler arasında meydana gelen sulhan bahseder, ancak bu sulhan kaynağı olarak Gazzâlî'yi göstermemekte, başka gerekçeler sunmaktadır; krş. Ebu'l-Hasen İzzeddîn İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-ta'rih*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1997), 8/572.

²⁸ İmam Rabbanî burada bir hususa daha dikkat çeker. Şöyle ki, kurtuluşa eren fırkaya mensup olan herhangi bir kimse bir günah işleyip tövbe etmediği ya da şefaate mazhar olup affedilmediği takdirde o kişinin cehennem azabı çekmesi mümkündür. Bu kimse cehenneme girse, onun cehenneme girme durumu yalnızca kendisini bağlamaktadır, mensubu olduğu kurtulmuş fırka onun cehenneme girmesiyle "kurtuluşluk" vasfını kaybetmez. Ancak cehenneme girecek olan diğer fırkalarda ise "cehenneme girecek olan olma" vasfı tüm fırka mensuplarını kapsamaktadır. Yani bir kimse "fırka-i nâciye"den olduğu için cehennemden mutlak olarak kurtulmuş değildir fakat başka bir kimse "cehenneme girecek" fırkalardan

ereceklerdir. Rabbânî, bid’at fırkalarının ehl-i kıbleden olduklarının ve dinde zorunlu olarak bilinen ve tevatürle bize gelmiş hükümleri inkâr etmedikçe ve dinen zorunlu esasları kabul ettikleri sürece tekkire cüret edilmemesi gerektiğinin altını çizer.²⁹ Rabbânî’nin 73 fırka hadisinin meşhur rivayet formlarını kullanmasa bile Gazzâlî’nin *Faysal*’daki yaklaşımını ve ifadelerini andıran bir yorum ortaya koyduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç ve Değerlendirme

73 Fırka hadisi, İslam tarihinde itikadî fırkalaşmanın anlamlandırılmasında ve diğer gruplara yönelik özellikle dışlayıcı bakışın meşruiyeti bağlamında kendisine en çok referansta bulunulan hadislerden biridir. Bu hadis üzerinden hem Müslüman toplumun bölünmüşlüğü mukadder bir olgu olarak anlaşılmış, böylece rahatsız edici bir durum olmaktan çıkmış hem de hadisin hususen tek bir fırkanın kurtuluşa ereceği kısmına odaklanmak suretiyle her grubun kendisini hakikatin merkezinde konumlandırıp diğerlerini sapkınlıkla suçlaması daha kolay hale gelmiştir. Hadiste tek bir fırka dışındaki fırkaların “cehenneme gitmek”le vasıflanması zaman zaman ötekini tekkire kadar uzanan bir bakışı mümkün kılabilmıştır. Mezhebî aidiyetindeki taassup bazı kişileri bu tekkir silahını öteki fırkalar bir yana kendi mezhebi içerisindeki farklılaşmalara bile yöneltmeye sevk edebilmiştir. Bu tavırın bir örneği meşhur İslam âlimi Ebû Hâmid el-Gazzâlî’nin bizzat başına gelmiştir. Kendi döneminde bazı mezhepdaşları tarafından kitaplarında mezhebin imamı Ebu’l-Hasen el-Eş’arî’nin görüşlerine muhalif bazı unsurların bulunması sebebiyle Eş’arîlikten çıkmakla ve küfürle suçlanıp kitaplarının yakılmasına fetva verilebilmiştir. Gazzâlî’nin işte böyle bir bağlamda kaleme aldığı *Faysalu’t-tefrika* isimli eserinde ortaya koymaya çalıştığı yaklaşım kendi dönemi itibarıyla düşünüldüğünde toplumsal barış açısından son derece önemlidir. Bu noktada mezheplerin birbirlerini sapkınlıkla suçlarken, hatta kimi zaman tekkir ederken sırtını dayadığı rivayetlerden biri olan 73 fırka hadisini Gazzâlî’nin kitabına hususen taşıması ve bu hadise getirdiği özgün yaklaşım dikkate değerdir.

Gazzâlî’nin *Faysalu’t-tefrika*’da söz konusu hadise yönelik ortaya koyduğu yaklaşım birçok açıdan ilginçtir. Öncelikle Gazzâlî’nin bu eserinden önce ve sonra yazdığı bazı eserlerinde hadisin ‘biri dışında tümünün cehenneme gideceği’ şeklindeki meşhur rivayetini zikretmekle yetinirken³⁰ yalnızca

birisine mensup olduğu için (ebedî olmayacak dahi olsa) mutlaka cehenneme girecektir. Bu son kısımdaki görüşünü hadisin metninde geçen “hepsi” ibaresiyle temellendirmektedir.

²⁹ Bk. İmam Rabbânî el-Fârûkî es-Sirhindî, *Mektûbât-ı Rabbânî*, çev. Talha Hakan Alp, Ömer Faruk Tokat, Ahmet Hamdi Yıldırım (7. Bs. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2013), 3/246-247; İmam Rabbânî’nin 73 fırka hadisine dair yorumları üzerine bir değerlendirme için bk. Hasan Gümüşoğlu, “İmâm-ı Rabbânî’nin Tecdid Hareketinde Ehl-i Sünnet İtikadının Önemi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2013), 37-38; II. Bin Yılın Yenileyicisi Müceddid-i Elf-i Sâni İmâm-ı Rabbânî ve Ehl-i Sünnet Dâvası (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2021), 196-198.

³⁰ Hadisin birbirinden farklı rivayet formlarını zikretmekle birlikte hepsindeki ortak anlam “biri dışında tümünün cehennemlik olduğu” şeklindedir. Bu rivayetleri *Faysalu’t-tefrika*’dan önce yazdığı *Fedâihu’l-Bâtıniyye ve İhyâu ulûmi’-d-dîn* ile sonra yazdığı *el-Munkız mine’-d-dalâl ve el-Müstasfâ*’da görebilmekteyiz; krş. *Fedâihu’l-Bâtıniyye*, thk. Abdurrahman Bedevî (Kuveyt: Dâru’l-Kütübî’s-Sekafiyye, ts), 78; *İhyâu ulûmi’-d-dîn* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1983), 1/289, 3/229, 230; *el-Munkız mine’-d-dalâl*, çev. ve thk. Abdurrezzak Tek (Bursa: Emin Yayınları, 2013),

Faysal'da bu rivayetle anlam olarak taban tabana zıt olan iki rivayet formunu daha zikretmesi manidardır. Üstelik meşhur rivayetin dışındaki bu iki rivayetin sahih olarak kabul görmeyip zayıf ve uydurma hadisleri toplayan eserlerde zikredilmesine rağmen Gazzâlî'nin meşhur rivayetin yanı sıra bu rivayet formlarının da sahih olabileceğini belirterek tüm rivayetleri telif etmeye girişmesi bir başka enteresan noktadır. Zira sıhhat noktasında birbirine denk olmayan rivayetlerin te'lifi ilmî bir usul değildir. O halde Gazzâlî *Faysalu't-tefrika*'da ne yapmaya çalışmaktadır?

Görünen o ki, *Faysalu't-tefrika* Gazzâlî'nin mezhep taassubunu ve mezhepler arasında kullanılagelen tekfir silahını etkisiz kılma yönündeki bir projesidir. Bu bağlamda kendisinin de suçlamalarına maruz kaldığı ve 'kendi kitaplarındaki kelamî görüşleri ve delilleri olduğu gibi benimseyen herkesin kâfir olduğu'nu söyleyen bazı kelamcıların bu görüşlerine mesnet olarak kullandıkları bu hadisi onların amaçları uğruna kullanamayacakları bir şekilde ortaya koymak istemiştir. Hadisin sadece 'biri dışında tüm fırkaları cehennemlik' ilan eden rivayet formu üzerinden bunu başarabilmek pek de mümkün değildir. Zira cehennemlik olma hükmü oldukça ağırdır. Bu nedenle Gazzâlî, 'yalnızca biri helâk olacaktır' rivayetini gündeme getirerek cehennemlik olmanın kâfirlere özgü olan ebedî cehennemde kalma anlamına gelmediğini; bir süre sonunda cehennemden çıkarılarak cennete gideceklerini, o nedenle de asla kâfir olarak değerlendirilemeyeceklerini söyleyebilme imkanına sahip olmuştur. Ancak Gazzâlî bu kapsama Müslüman filozofların girmesine de razı değildir. O nedenle de 'Zenâdika dışında hepsi kurtulacaktır' rivayetini de zikretmiştir. Burada Zenâdika'nın Kaderiyye olduğunu belirten hadis rivayetlerini söz konusu etmemesi önemlidir. Zira Zenâdika ona göre Müslüman filozoflardan başkası olamaz. Böylece Gazzâlî daha önceki eserlerinde felsefeye karşı ortaya koyduğu duruşu korumaya devam etmek istemektedir. Hâsılı Gazzâlî, *Faysalu't-tefrika*'da 73 fırka hadisine yönelik serdettiği yaklaşım sayesinde kendi ifadesiyle 'Allah'ın geniş rahmetini daraltan' kelamcıların 73 fırka hadisine getirdikleri yorumun kendi yanlışları olduğunu, yoksa bu hadisin asla 'Allah'ın geniş rahmetini daraltmadığı'nı göstermiş olmaktadır. Gazzâlî'nin bu yaklaşımı gerek kendi dönemine kadar gerekse kendisinden sonra günümüze değin gelen süreçte grup inhisarcılığı ve diğerlerini dışlama maksadıyla sıklıkla atıfta bulunulan 73 fırka hadisinin bu menfi kullanımından daha müsbet bir bakışa kapı aralamaktadır.

Kaynakça

- Bağdâdî, Abdülkâhîr b. Tâhir. *el-Fark beyne'l-fırak*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1995.
- Bayrakdar, Mehmet. vd. *Vefatının 900. Yılı Anısına Büyük Mütefekkir Gazzâlî*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Bozkurt, Ömer. “Gazali ve İbn Rüşd’de Dışlayıcı Bakış ve Temelleri (Eleştirel Bir Yaklaşım)”. *Kaygı: Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 20 (2013), 199-217.
- Bursevî, İsmail Hakki. *Rûhu'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'an*. nşr. Halil Eser. 8. Cilt. İstanbul: Mektebetu Eser, 1969.
- Çağrı, Mustafa. “Gazzâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/489-505. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çorumlu, Ebu'l-Mehâmid Ömer. *el-Urvetü'l-münciye fi'l-fırkatî'n-nâciye*. thk. Kadri Önemli. yy: yy, ts. Deylemî, Şîrûye b. Şehredâr. *el-Firdevs bi-me'sûri'l-hitâb*. thk. Saîd b. Besyuni Zaglul. 2. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1986.
- Efgânî, Cemâleddîn & Abdüh, Muhammed. *et-Ta'likât alâ Şerhi'd-Devvânî li'l-Akâidi'l-Adudiyye*. thk. Seyyid Hâdî Hüsrevşâhî. Kahire: Mektebetü's-Şurûkî'd-Düveliyye, 1423/2020.
- Eren, Muhammet Emin. “Bir Hadis Beş Yorum: 73 Fırka Hadisine Farklı Bazı Yaklaşımlar”. *İslâmî Araştırmalar* 29/2 (2018), 331-347.
- Eren, Muhammet Emin. *Hadis, Tarih ve Yorum: 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2017.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Faysalu't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka*. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1438/2017.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Fedâihu'l-Bâtıniyye*. thk. Abdurrahman Bedevî. Kuveyt: Dâru'l-Kütübî's-Sekafiyye, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1983.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Munkız mine'd-dalâl*. çev. ve thk. Abdurrezzak Tek. Bursa: Emin Yayınları, 2013.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Müstasfâ*. thk. Muhammed Abdüsselam eş-Şâfiî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Gömbeyaz, Kadir. “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 147-160.
- Gömbeyaz, Kadir. *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Griffel, Frank. *Gazzâlî'nin Felsefî Kelâmı*. çev. İbrahim Halil Üçer & Muhammed Fatih Kılıç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Griffel, Frank. “Hoşgörü ve Dışlama: Şâfi’î ve Gazzâlî’nin Mürted Konusundaki Görüşleri”. çev. Şükrü Selim Has. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (2006), 277-295.
- Gümüşoğlu, Hasan. “İmâm-ı Rabbânî’nin Tecdid Hareketinde Ehl-i Sünnet İtikadının Önemi”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2013), 17-44.
- Gümüşoğlu, Hasan. *II. Bin Yılın Yenileyicisi Müceddid-i Elf-i Sâni İmâm-ı Rabbânî ve Ehl-i Sünnet Dâvası*. İstanbul: Kayhan Yayınları, 2021.
- İbn Rüşd. *Felsefe, Din ve Te'vil: Faslu'l-makâl fi takriri mâ beyne's-şer'i'a ve'l-hikme mine'l-ittisâl*. nşr, çev. ve inceleme: Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasen İzzeddîn. *el-Kâmil fi't-tarih*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1997.
- Jackson, Sherman A. *On The Boundaries of Theological Tolerance in Islam*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Kandemir, Ahmet Mekin. “Te'vil ve Tekfir Kuramı Çerçevesinde Gazzâlî’nin Toplumsal Barışa Katkısı”. *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/2 (2017), 343-361.
- Karabâğî, Yûsuf b. Muhammed Can el-Muhammedşâhî. *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâidi'l-Adudiyye*. Nuruosmaniye Kütüphanesi, 2179, 126b-236b.
- Keleş, Ahmet. “73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme”. *Marife* 5/3 (2005), 25-45.
- Kubat, Mehmet. “73 Fırka Hadisi’ni Yeniden Düşünmek”. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2012), 9-45.
- Makdisî/Mukaddesî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*. thk. M. J. De Goeje. Leiden: Brill, 1906.

- Nûmânî, Mevlânâ Şiblî. *Gazâlî*. çev. Yusuf Karaca. İstanbul: Kayhan Yayınları, 2008.
- Orman, Sabri. *Gazali, Hakikat Araştırması Felsefe Eleştirisi, Etkisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Özler, Mevlüt. *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*. İstanbul: Nun Yayıncılık, 1996.
- Semerkindî, Alâeddîn Ali b. Yahya. *Bahru'l-ulûm fî tefsîri'l-Kur'ân (cilt 2)*. Kayseri: Râşid Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, 39, 483b-484a.
- Sirhindî, İmam Rabbânî el-Fârûkî. *Mektûbât-ı Rabbânî*. çev. Talha Hakan Alp, Ömer Faruk Tokat, Ahmet Hamdi Yıldırım. 3. Cilt. İstanbul: Semerkand Yayınları, 7. Basım, 2013.
- Sübkî, Tâcüddîn Ebû Nasr 'Abdulvehhâb b. Ali. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*. 4. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Emîr Ali Mehnâ & Ali Hasen Fâ'ûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993.
- Watt, W. Montgomery. *Müslüman Aydın: Gazâlî Hakkında Bir Araştırma*. çev. Hanifi Özcan. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

